

ПРИБУЖА МОЛОДОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Наталія Стишова

КАЛЕНДАРНА ОБРЯДОВІСТЬ ТА ФОЛЬКЛОР УКРАЇНЦІВ ПІДЛЯШШЯ

Історично склалося так, що внаслідок певних політичних чинників значна кількість українців опинилася за межами основного масиву української етнічної території. Це, звісно, гальмує розвиток їх культури та духовності, хоча завдяки рідній мові, віросповіданню, обрядам та звичаям, фольклору тощо вони зберегли свою етнічну самосвідомість. В даному випадку це підтверджують матеріали осінньої календарної обрядовості, зібрані на території Підляшшя, — землях, які в певний історичний період належали Україні. Нині вони входять до складу Польської держави.

Розташоване Підляшшя по обидва боки середнього Бугу на північний захід від України, між Холмщиною на півдні і річкою Нарвою (пограниччя з Білоруссю) на півночі. На заході межує із Мазовією (Польща) і Волинню та Поліссям на сході¹.

У серпні 1997 року на Північному Підляшші працювала етнографічна експедиція в складі доктора історичних наук В. К. Борисенко, аспірантки Н. Стишової та співробітника кафедри етнології КНУ ім. Т. Шевченка — О. Войцехівського. Метою її було дослідити звичаї, традиції, фольклор цього регіону, а також простежити ступінь їх збереження. Протягом двох тижнів зібрано досить цікавий, різноманітний етнологічний матеріал, зокрема зразки календарної, весільної, родинно-побутової обрядовості та фольклорні записи. Проводилися дослідження у таких селах як Кленики, Старий Корнин, Чижі, Мельник, Орешково, Пуциска, Добривода, Черемха, Грабарка та ін. Учасників експедиції також цікавили питання етнічної ідентичності підляшан. З'ясувалося, що жителів регіону називають білорусами. Ця назва поступово закріплювалася ще з часів, коли Північне Підляшшя входило до Гродненської губернії (1842 р.). Після Другої світової війни населенню Північного Підляшшя, крім польської, почали нав'язувати ще й білоруську мову, української ж не навчали. Нині, по суті, тут немає українських шкіл. В українських селах діти вивчають білоруську мову. Рідною ж розмовляє в основному старше покоління, а молодь спілкується переважно польською. В багатьох селах (Добривода, Черемха, Кліщелі, Щити та ін.) більшість населення вважає себе українцями, розмовляє «тутейшою» або «по-нашому», тобто українською мовою. Вони зберігають свої прадавні традиції, звичаї, намагаються дотримуватися обрядів, пам'ятають багато пісень (весільних, родинно-побутових, жнивних, ліричних, чумацьких, а ще колядок, щедрівок, веснянок-«рогульок»). Як стверджує місцева фольклористка Єлизавета Рижик, «...звичаї і мова — це найміцніші на Підляшші елементи, що об'єднують наших людей в один

народ... Дотепер у селах повністю зберігся весільний обряд, побутують щедрівки, веснянки, косарські, жнивварські та багато інших родинно-побутових та обрядових пісень»².

До української пісні не байдужа й певна частина молоді. Це підтвердив фестиваль, який проводився у селі Мельник (серпень 1997 року) на березі Бугу під назвою «Сьомі музичні діалоги над Бугом». У ньому брали участь фольклорні колективи не тільки підляської молоді, а й України. Такий фестиваль вже став традиційним і влаштовується на Підляшші з 1991 року.

Здавна заселене українцями, Північне Підляшшя примикає до Волині. Тому традиції та звичаї в них дуже подібні. Вони тісно пов'язані з трудовою діяльністю місцевого населення — землеробством, садівництвом, скотарством, а також мисливством та рибальством. Розвиненими були промисли й ремесла, зокрема такі як кушнірство, гончарство, обробіток дерева, ткацтво, плетіння із соломи та лози. На теренах Північного Підляшшя плетіння із соломи та лози, і кушнірство збереглися подекуди й тепер. Цю проблему, зокрема, досліджували Т. Кара-Васильєва («Ремесла і народне мистецтво»)³, М. Селівачов («Українське народне лозоплетіння»)⁴, В. Ковальчук («Кушнірство в традиційній культурі населення Білосточчини»)⁵ та ін. Дуже поширеним у підляшан було виробництво олії з конопляного та лляного насіння, ріпаку, рідше з соняшника. Майже кожне село мало свою олійницю.

Автохтони зберегли і активно використовують у побуті, крім матеріальної, свою духовну культуру. Невід'ємним її елементом є календарні свята річного циклу. У даній статті зосереджено увагу лише на осінніх святах, адже вони ще недостатньо досліджені науковцями як в Україні, так і (ще меншою мірою) на теренах Підляшшя. Цього питання частково торкалися у своїх роботах Казимір Вуйцицький у праці «Zagusy domowe»⁶ — чотиритомному дослідженні, в якому вміщені результати спостережень за життям і побутом українського населення на Підляшші, а також І. Ігнатюк у дослідженні «Підляшшя і підляшуки»⁷, О. Ганцька («Поляки»)⁸, С. Токарев («Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы»)⁹. Оскар Кольберг підготував багатотомну серію дослідження народних звичаїв поляків, а також і українського Підляшшя, їх способу життя, мови, фольклору, обрядів, забав, вірувань. Ще один польський вчений Йозеф Ярошевич порівняв жителів Більського повіту з українцями Полісся та Волині. Фольклористка Єлизавета Рижик у колективній праці «Холмщина і Підляшшя» дослідила календарні свята українців на території цього регіону¹⁰.

Основну увагу у календарній обрядовості осіннього циклу селяни надають дожинкам (свято врожаю), храмовим святкам та поминанням померлих. Жнивні обряди стали об'єктом дослідження Яна Станіслава Бистрона «Жнивні звичаї в Польщі»¹¹, а Станіслав Двораковський на прикладі культури селян окремо розглянув календарні та сільськогосподарські обряди, пов'язані з жнивами, сівбою, оранкою, а також із тваринництвом, бджільництвом, рибальством, побутовими заняттями¹². Проблемою вшанування предків на теренах Підляшшя певною мірою займалися Йозеф Ярошевич («Поминальні суботи»)¹³ та В. Борисенко («Поховальні звичаї та обряди»)¹⁴.

Дожинкам у літньо-осінній період надавалося великого значення. Люди дотримувались всіх традицій і звичаїв, бо вважали: «як збираєш врожай, таким він і буде». Це також характерне і для хліборобського населення України.

До жнивних звичаїв та обрядів належать зажинки (початок збирання врожаю), період самих жнив та дожинки (обжинки). У народі вважалося, що сприятливі дні для початку жнив — субота й середа. До жнив готували-

ся ретельно. Господарі ладнали весь сільськогосподарський реманент. Коли йшли на поле, то одягалися в святковий одяг. Дівчата прикрашали одяг квітками. Жінки, виходячи з хати, брали із собою шмат хліба і свячене зілля, а чоловіки, ставши на порозі, мали потягтися, щоб спина не боліла¹⁵. У селянських сім'ях, за звичаєм, зажинала найспритніша жниця. Вважалося, що коли розпочне роботу людина «легкої руки», не хвора, молода, веселої вдачі, то все буде добре. Зжавши два пучечки жита, перша жниця (її називали «постадниця») клала їх навхрест, а потім брала кілька стебел, щоб обв'язатися. Люди вірили в магічну силу хліба і робили цей запобіжний захід проти болю в спині¹⁶.

По завершенні жнив ставили «перепелицю» — обрядовий сніп, переважно біля дороги (в Україні такий сніп називали «Спасовою бородою»), приказуючи (спершу помолившись Богу): «Коб уродила добре, коб од біди, од нещастя, од грому спас Господь».

У селі Добриводи під час обряду співали таку пісню:

Прилетай, прилетай перепілко
 Бо вже в нас жита стілько.
 Як не маш, як не маш прилетати
 То будеш зимовати.
 Покочу, покочу свій веночок,
 Я й у вишньовий садочок.
 Привикай, привикай мій виночку,
 Я й у вишньовом садочку.
 Так як я, так як я молоденька,

У чужого батенька.
 День роблю, день роблю, ничку ни сплю
 Так їм я ни догоджу.
 Навару, навару вичеряти,
 Він каже ни смачная.
 Постилю, постилю білу постиль,
 Він каже ни м'якая.
 Твій обід, твій обід ополудні,
 Вичера опувночи¹⁷.

Під час жнив гадали на колоски. Кожна дівчина чи хлопець намагалися знайти подвійний колосок. Якщо він потрапить юнці, — це означало швидке заміжжя, а хлопцеві — одруження, а коли жінці (молодиці) — то матиме дітей близнюків¹⁸.

Окрім жнивного обрядодійства, широко відзначаються на Північному Підляшші і храмові свята, осінній цикл яких розпочинається з 7 серпня (Успіння Праведної Ганни)¹⁹, що відбито і у народних прислів'ях підляшан: «Ганна — вже осіння панна». А завершується аналізований період Введенням в храм Пресвятої Богородиці (у народі Введення або Введеніє), яке припадає на 4 грудня.

Храмове свято називають ще «отпуст» або «престольний празник». Цього дня до села чи містечка з'їжджається багато православного люду Підляшшя. Учасникам експедиції довелося спостерігати свято Ганни. У селі Старий Корнин господині заздалегідь готуються до зустрічі з рідними та знайомими. Чоловіки рубають дрова (бо на свято гріх) та запасують корм для худоби, прибирають подвір'я. Активно готуються до свята і в церкві. Напередодні відправляється вечірня Служба Божа — передсвято.

В день Ганни всі ідуть до церкви, щоб помолитися і попросити у Матері Діви Марії здоров'я, миру, благополуччя і щоб Ганна допомогла розпочати жнива.

Після завершення святкової Богослужби у церкві віруючі виходять на Хресний хід. Виносять хоругви, образи (під іконами Божої Матері проходять жінки та дівчата, що характерно також для українців Волині) і православний люд у пісенному супроводі церковного хору тричі обходить храм. За другим разом читається поминання померлих. Вшанування предків є невід'ємним атрибутом храмового свята як на Підляшші, так і на Наддніпрянщині (див. Аг. Кримський «Звиногородщина з погляду етнографічного та діалектологічного»). На останньому колі процесія чотири рази зупиняється для читання Євангелія з водосвяттям. Після Хресного ходу єпископ виголошує промову, вітає зі святом. На відміну від храмових свят на Наддніпрянщині, обідів біля церкви не влаштовують.

Після церковних церемоній та відвідання ярмарку із музикою, співом, розвагами та жартами люди розходяться: хто до своїх родичів, а хто до знайомих на храмові гостини.

Святкують у селі до пізнього вечора. Так відбуваються отпусти повсюди, хоча є деякі відмінності. Проаналізуємо їх на прикладі святкування Спаса — 19 серпня на Святій Горі Грабарці та Введення — 4 грудня у селі Чижі (про останнє у хронологічній послідовності).

Свято Преображення Господа Бога і Спаса нашого Ісуса Христа (в народі — Спаса) на Грабарці одне з найбільш шанованих. Воно набуває велелюдного характеру, а Свята Гора стає місцем постійної молитви паломників та православних церковних ієрархів усього світу. Вже за тиждень усе віруюче Підляшшя розпочинає рух на Святу Гору. Долали шлях пішки і обов'язково несли виготовлені власноруч дерев'яні хрести різного розміру, але перший мав бути найбільшим. Прийшовши до церкви, оточеної тисячами паломницьких хрестів, віруючі на колінах обходили її. При цьому вони були переконані у здійсненні найзаповітнішої мрії. Цим моментом дуже відрізняється Спас на Грабарці від будь-якого іншого престольного празника. Після Богослужіння люди жертвують принесені хрести, ставлячи їх довкола церкви, та освячують яблука на заключному Хресному ході.

Колись до Спаса люди не вживали садовини, бо це вважалося гріхом, так само, як і скрізь в Україні. А особливо, згадує пані Оля Тополевська із села Кленики, не можна їсти яблука матерям, у яких вмирали діти, бо, начебто, на тому світі вони не отримають цих плодів.

У деяких селах Північного Підляшшя на Спаса вшановується пам'ять померлих. Після Літургії священник з півчими йдуть на могилки і служать панахиду. Люди несуть із собою яблука, груші, а також ставлять запалені свічки. Це поминання можна порівняти із Великоднім (кладуть крашанки і ставлять свічки).

За традицією, повернувшись із церкви, родина сідала за стіл обідати: споживала свячені яблука з медом. У пасічників заведено, що на Спаса — останній термін викачування меду, бо після свята, як правило, холоднішає, відповідно працездатність бджіл знижується. Адже ж даремно в народі кажуть: «Прийшов Спас — готуй рукавички про запас».

Далі за народним календарем іде свято Успіння (Сплення — 28 серпня). Цього дня святять воду, квіти та «кветку» (зрізані під вершок колосочки із перепелиці, яку робили по закінченні жнив). До неї (кветки) додавали ще мак, моркву, жито, овес, льон та просо. Все це зв'язувалося у букет і з ним йшли до церкви. Після Служби Божої принесену «кветку» освячують. Зберігають її вдома за образами і тримають до посіву жита. А потім йдуть на поле, висмикують житні колосочки (чи які інші, дивлячись, що сіється) і ними засівають. Це робилося з метою отримання багатого врожаю. Вірили, що освячене зерно очистить землю від злого духа, мак — допоможе від урочень. Його дають дітям, коли ті йдуть до школи, щоб навчалися добре. Ще мак сиплють на могили, коли мрець сниться, то щоб не снівся. Хворій тварині теж дають освячений мак²⁰. Із всього освяченого варили відвар і давали пити коровам (як профілактичний засіб). Цим зіллям також обкурювали корів, що отелилися або захворіли. Звичай використовувати свячені рослини для лікування худоби та для оборони від грози й нечистої сили був відомий у Польщі ще в середньовіччі²¹. Ці звички дуже поширені і на Наддніпрянщині.

Одинадцятого вересня на Головосіка храмове свято в селі Щитах. Цього дня заборонялося стинати все кругле (за повір'ям, може піти кров), різати червоне, варити буряковий борщ (нагадує кров), а ще йти під грушу та ходити по гриби (мешканці села не знають, чому саме, але робити це заборонялося). Як розповідає жителька села Черемхи пані Люба Салінська,

йти під грушу — то великий гріх: «Пішла жінка до церкви на Головосіка, посповідалася. Повернувшись додому, пообідала. Вона сама жила. Потім взяла кошик та й пішла до сусіда, груши йому позбирати. То вона така робоча — мусить допомогти. Позбирала вона йому тиї груші, ще й собі в кошик взяла додому. Сіла на ровера (велосипед) і на перехресті забив самоход (машина)».

Отож, на Головосіка не можна було працювати. Заздалегідь готували страви, а також корм для худоби. Господарі намагалися до свята впоратися із сівбою озимини, вони так і говорили: «До Головосіка не держи жита в засеках».

21 вересня підляшани святкують Різдво Пресвятої Богородиці або Другу Пречисту. До нього, як і до всіх інших храмових свят, варять скоромне: голубці з м'ясом, тушкують птицю, начиняють ковбаси, печуть пироги. Ніхто цього дня не працював. До Пречистої більшість намагалися відсвяткувати весілля. Люди вірили, що Богородиця захистить їхню сім'ю від усяких негараздів. Дівчата, які були ще не засватані, просили Божу Матір та Чесного Хреста (Воздвиження — 27 вересня) про заміжжя: «Святий Христе, покриваємо землю зборнушком, то покрій нас шлюбним віночком». Це є свідченням того, що дівчата просять милості Божої за їхню працю і благословення на швидкий та щасливий шлюб. На Чесного Хреста заборонялося ворухити ґрунт, ходити до лісу, бо нібито цього дня змії готуються до зимівлі і можуть покусати людину. Пані Ольга Корчевська із села Кленики згадує: «...сама бачила їх гніздо у лісі. Вужі збираються докупі і тоді на зиму ховаються. Тьма їх там була. Просто страшно.» Старші розповідали, що нібито на Воздвиження, особливо коли йти біля цвинтаря, можна почути дитячий плач. Це плачуть нехрещені діти. Пані Марія Місіюк із села Видово розповідала бувальщину, яка трапилася з нею: «...Давно це було. Я ще дівувала. На свято Чесного Христа ми з мамою йшли до церкви, на Всюношну, коло наших могилок. І вже за могилки тако трохи перейшли, то вчули бардзо, что дитятко плаче маленьке, так десь далеко, оно плаче, плаче, аж зайдеться. І ми з мамою обидві постановіліся. А надворі ж уже темно, бо так ішли поздно. Я й кажу: «Коб же ж то був день, то я б не витерпіла б, я побігла б туди, в той бок». Что то такое, хто ж то так кричить? Невже ж то дитяті чуть. Настояще дитятко плаче і знов як зайдеться. Через троху і знов починає. Ну то я сама перехрестіла в той бок і ім'я дала, яке дівчина, то дала дівоцьке, а як хлопець, то дала хлопчуцьке ім'я. І перестало, то ми вже й пішли до церкви. Перестало плакати, бо воно вже получило хрест, то було воно не хрищене, як поховали». Такі бувальщини характерні і для України. Ідентичні перекази зустрічаємо в О. Іванова²².

Наступне свято (9 жовтня), яке вшановують на Підляшші, — це Івана Богослова (Яна Осіннього). Знову в якому-небудь селі храмове свято і весь православний люд празникує. Господарі зауважували: «Хто не посіяв до Івана Богослова, той не вартий доброго слова». Це був останній термін для посіву озимини, а хто не впорався з роботою, то на нього нарікали, що він «ганьбить ціле село».

Як вже згадувалося, усі м'ясниці сприятливі для сватання та весіль, а особливо — осінні та зимові. Влітку і навесні весіль переважно не гуляли. Тому восени, а саме період до Покрови, засилали старостів, де дівчата були на виданні. З цього приводу підляшани говорили: «На Івана — то дівка вбрана, а як прийде Покрова — то дівка вже готова».

Свято Покрови (14 жовтня) — одне з найбільших свят як в Україні в цілому, так і на Підляшші. До нього готувалися з особливим настроєм. І працювати вже ніхто не смів — гріх.

З Покровою пов'язувалися дівочі надії на заміжжя: «Святая Покрова, покриваєш землю листочком, покрій нас молоденьких шлюбним віноч-

ком». Терміном завершення весіль було прийнято вважати 8 листопада (Дмитра Солунського). Після цього весіль не було. В народі казали: «Як прийде Покрова, то вже дівка готова, на Дмитра — дівка хитра, а по Дмитрі, то вже викинь її», — так жартували підляшуки. А дівчата зверталися до Заступниці з проханнями-молитвами²³

На Покрову спостерігали і за погодою, зауважаючи: «З якого боку вітер на Покрову, звідтіль буде цілу зиму».

У господарстві вже меншає роботи, комори наповнюються хлібом. А щоб завжди була щедрою осінь і багатою земля, хлібороб, за звичаєм, складає подяку родичам-заступникам, усім пращурам, що й із того світу опікуються живими. Саме з цієї давньої традиції вшанування померлих перед зміною пори року, закінченням чи початком важливого трудового процесу, постали християнські поминальні звичаї. На Підляшші (як і по всій Україні) осіннє поминання померлих календарно поєднане із днем пам'яті великомученика Дмитра Солунського та Собору Святого Архистратига Михайла (в народі «Михайла» — 21 листопада). Ці поминальні дні відзначають у суботу напередодні чи то Дмитра, чи Михайла.

Традиційно зранку йдуть до церкви. Священик править панахиду, на якій подаються книжечки (граматки) із записом імен всіх померлих родичів. Цього дня варять кутю (коливо) із ячменю, пшениці, рису (останнім часом) і запрошують родичів, знайомих, сусідів додому на поминальну вечерю. Сідають до столу після молитви «Отче наш». Голова родини піднімає келишок із горілкою і промовляє: «Дай Боже умершим вічний спокій, а нам живим ще на здоров'я»²⁴.

Поминання в Польщі називають «задушни» (молитися за душі). За народним віруванням, в ці душі померлих залишають могили і йдуть до своїх осель. Рідні, знаючи це, не зачиняли вікна і двері всю ніч. У давнину вірили, що в день вшанування пращурів приходили погрітися їх душі. І тому в печі, де пекли хліб, залишали два поліна, покладені навхрест. На столі ставили їжу та воду, бо «прийдуть душечки повечеряти». Таким чином намагалися їх задобрити²⁵. Вірили, що душі померлих можуть впливати на долю живих.

За народним уявленням, святий Дмитро завершує землеробський рік, замикає землю і приводить зиму. А якщо на Михайла сніжно, то кажуть: «Михайло приїхав на білому коні».

Між святами Дмитра та Михайла вшановується пам'ять Параскеви П'ятниці (10 листопада). Цього дня заборонялися всі жіночі роботи, а особливо ті, які пов'язані із ткацтвом. Не можна було вживати скоромну страву так само, як і в середу. Вважалося, що людина, яка постить у п'ятницю, не помре наглою смертю.

З 28 листопада розпочинається Передріздвяний піст (Пилипівка). День напередодні має назву — Запусти, які відзначаються взаємними гостинами. У цей час розважається молодь.

В суботу чи неділю перед Пилипівкою хлопці й дівчата збираються в одній хаті. Ще за пару днів дівчата починають все ладнати на вечерю. Понабирають у матерів і пшона, і яєць, і курей, і сала, геть усього, що їм потрібно. А хлопці складаються на музики. Вже ввечері на Запусти приходять хлопці, ставлять на стіл горілку, а дівчата закуску. Збираються так, щоб усіх було по парі. Весь вечір жартують, забавляються, співають. Це були останні розваги молоді перед Пилипівським постом.

Завершуються календарні свята осіннього циклу на Підляшші 4 грудня Введенням в храм Пресвятої Богородиці. Пані Віра Башук із села Чижів розповідає, що напередодні Введення прихожани робили обрядові свічки. А було це так: «Колись напередодні храму у нашому селі батюшка служив Обедню (десь о 8—9 годині ранку). Називали її «бабська», тому-що мужчинам не можна було приходити, були самі жінки. А вже о п'ятій го-

дині вечора збиралися для вироблення свічок і жінки й чоловіки, бо останні важать і качають тую свечку, усе роблять. А жінки мнуть воск, потім його розділяють. Колись робили свічки кілограмові. М'яли воск над вогнем, над плітою і доти мнуть, аж поки він буде зовсім м'який. А тоді вже чоловік бере його і качає. Була така спеціальна дошка на якій розкачували. Потім закладає кнут і завалковує. Зроблені свічки виносять на холод, щоб застигли. Ця традиція тримається тільки у нас у Чижках, немає цього нігде, ні в Кленіках, ні в Старому Корнені, нігде.

Після того, як зроблять свечку, сядуть, повечеряють. Співають святі пісні. Того ж вечора йшли до іншої хати, робили свічки вже в когось іншого, хто приймає.

А наступного дня — на Введення під час Утрени, ідуть жінки по свічки. Візьмуть та й несуть до церкви, а їх Хресний хід зустрічає. Батюшка моли-ться, тії свічки освячує. З ними стоять цілу Службу. А вже як в селі хто вмере, то тую свечку дають у руки покійному і стоїть він у церкві дві ночі».

Цей звичай, аналогічний вшануванню вогню в Україні на Семена Стовпника, дістав назву «весілля свічки», «женити комина» та «женити каганця»²⁶.

Досліджуючи народний календар осіннього циклу на теренах Північного Підляшшя бачимо, яку велику роль відіграє традиційна обрядовість українців у збереженні їх етнічної самосвідомості. Протягом віків із покоління в покоління передається культурна спадщина народу. Звичай та обряди в своїй основі відзначаються певною сталістю. Хоча, звичайно, з плином часу деякі з них набувають нового значення, а окремі — зовсім зникають. І тому необхідно вивчати минуле і всіляко підтримувати ті ост-рівці нашого національного життя, що тепер знову відроджуються на цих споконвічно українських землях.

Київ

¹ Енциклопедія українознавства. Т. 6. — Львів, 1996. — С. 2086.

² Холмщина і Підляшшя. — К., 1997. — С. 11.

³ Там же. — С. 223—248.

⁴ Селівачов М. Р. Українське народне лозоплетіння // Нар. творчість та етнографія. — 1987. — № 3. — С. 41.

⁵ Wojciech Kowalczyk Skornictwo w tradycyjnej kulturze ludowej Białostoczczyzny. — Białystok, 1997.

⁶ Woycicki K. W. Zarysy domowe. — Warszawa, 1842.

⁷ Ігнатюк І. Підляшшя і підляшуки / Рукописні фонди Інституту Мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України (далі Фонди ІМФЕ). — Ф. 14-3. Од. зб. 1099. — Арк. 44.

⁸ Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы (летне-осенние праздни-ки). — М., 1978.

⁹ Токарев С. Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы.

¹⁰ Холмщина і Підляшшя. — С. 251—260.

¹¹ Bystron Jan Stanislaw. Zwyczaje zwiariarskie w Polsce. — Krakow, 1916.

¹² Dworakowski S. Kultura spoteczna ludu wiejskiego na mazowszu nad Narwia. — Białystok, 1964.

¹³ Lerzy Hawryluk Rus' Podlaska, Bielsk Podlaski, 1995. — S. 95—96.

¹⁴ Холмщина і Підляшшя. — С. 301—309.

¹⁵ Календарные обычаи и обряды... — С. 178.

¹⁶ Там же. — С. 179.

¹⁷ Запис автора в селі Добриводі від Антоніни Сидорук.

¹⁸ Календарные обычаи и обряды... С. 180.

¹⁹ Там же. — С. 177.

²⁰ Запис автора в селі Кленіках від Ольги Корчевської.

²¹ Календарные обычаи и обряды... С. 178.

²² Іванов О. В. Причини до пізнання весільної та похоронної обрядовості. — 1930. — 40 арк. / Фонди ІМФЕ. — Ф. 1—4. Од. зб. 197. Арк. 34.

²³ Холмщина і Підляшшя. — С. 286.

²⁴ Rus' Podlaska... S. 95.

²⁵ Календарные обычаи и обряды... С. 178.

²⁶ Аг. Кримський. Звиногородщина з погляду етнографічного та діалектологічного. — Ч. 1. — К., 1928. — С. 181—182.